

HISTORY OF CULTURAL POLICY

DOI: 10.46340/ephd.2022.8.4.1

Viktor Adobash

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0914-1187>

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine

THE COMPREHENSIVE SCHOOL REFORM IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF 1985-1991 LIBERALIZATION

Віктор Адобаш

Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Україна

РЕФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ 1985 – 1991 РР.

The article shows the transformation of the educational process in the Ukrainian SSR in the 1980s. The reference point was the plenum of the Central Committee of the CPSU (April 10, 1984), at which the main directions of reforming the comprehensive and vocational school were approved. According to the document "On the reform of general education and vocational school" and the following resolutions of the party, adopted in April-May 1984, an educational program was formed and scientifically substantiated, which supported the improvement of the quality of education and upbringing.

To implement the educational reform, state and party mechanisms were involved, which were supposed to demonstrate the priority of school education in the Ukrainian SSR. Simultaneously, it was important to show the powerful ideological work of not only the state but also society in general. The goal of the reform was to make it understandable to every education worker and to become their ideology and worldview.

The educational process in schools of the Ukrainian SSR took place on the basis of uniform curricula and programs, approved by the Ministry of National Education of the Ukrainian SSR. In 1989-1990 schools began to work according to transitional plans, which was the first attempt to implement a new concept of general secondary education.

Extracurricular and out-of-class educational work was also relevant. During 1987-1989, the Ministry of National Education of the Republic adopted a number of documents, aimed at improving extracurricular and out-of-class work. Houses and Palaces of pioneers and schoolchildren played an important role in extracurricular and out-of-class work.

School museums, which were widely used in educational work by teachers, were promising. Such measures were aimed at expanding the boundaries of school material and patriotic education.

Keywords: education, educational reform, educational process, school, pupil, "perestroika".

Постановка проблеми. Суспільно-політичні процеси другої половини 1980-х рр. стали фундаментом змін в українському соціумі. Саме в цей період уряд СРСР намагався вивести країну з економічної кризи, здійснивши низку реформ у руслі політики «перебудови» та курсу на гласність. Особлива роль у реалізації державної стратегії покладалася на навчально-виховний процес у загальноосвітніх школах, оскільки це саме той ресурс, котрий сприяв вихованню «свідомих будівників нового суспільства», або як їх ще називали «вірних ленінців» як опори режиму.

В сучасних умовах, перед «обличчям» викликів державного будівництва, в руслі реформування шкільної освіти, коли освіта є ключовим чинником розвинутої цивілізації, історичний досвід реформаторської політики освітньої сфери 1985-1991 рр. є сприятливим для вирішення низки

проблем в частині національної освіти, модернізації освітніх стратегій, соціогуманітарних трансформацій, підготовки учнів до «зрілого» життя.

Мета дослідження. Ставимо за мету показати реформування загальноосвітньої школи України в умовах лібералізації 1985–1991 рр., простежити за допомогою яких нормативно-правових документів відбувалося управління шкільними закладами в добу «перебудови».

Виклад основного матеріалу. Освіта в 1980-х рр. в Українській РСР зазнала значних трансформацій. Точкою відліку став пленум ЦК КПРС (10 квітня 1984 р.), на якому було схвалено основні напрямки реформування загальноосвітньої і професійної школи¹. Згідно документу «Про реформу загальноосвітньої та професійної школи» та наступних постанов партії, прийнятих у квітні-травні 1984 р., було сформульовано і науково-обґрунтовано освітню програму, котра передбачала підвищення якості навчання та виховання. У практичній площині до школи почали брати з 6-років та на 11-річний термін. Змінено було структуру загальноосвітньої школи, зокрема, початкова школа – 1-4 класи, неповна середня – 1-9 класи, середня школа – 1-11 класи. У 1-9 класах кількість учнів не повинна була перевищувати 30 чол., у 10-11 – до 25 чол.². Для всебічного розвитку учнів підручники з математики почали вміщувати ускладнені завдання на логіку, які планувалися в позакласній роботі або за наявності резерву часу. Старшокласникам пропонувалося проведення конференцій, семінарських занять, диспутів³.

До втілення освітньої реформи залучалися державні та партійні механізми, які мали продемонструвати пріоритетність шкільної освіти УРСР. Водночас, важливо було показувати потужну ідеологічну роботу не лише держави, а й суспільства загалом. Тобто, мета реформи полягала в тому, щоб вона була зрозумілою кожному працівнику освіти і ставала його ідеологією та світобаченням. Для досягнення мети застосовувалися різні виховні та ідеологічні інструменти, які «носили» системний характер⁴. Реформа була розрахована на тривалий час та участі всіх виховних ланок. На додаток, її прирівнювали до справи державного значення⁵.

У 1985 р. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Михайло Горбачов, яким було оголошено політику «перебудови», а згодом і курс на гласність. Політика «перебудови» мала колосальний вплив на радянське суспільство, разом з тим, багато починань залишилося незавершеними, половинчастими. За рахунок реформ передбачалося економічне, соціокультурне і психологічне оновлення⁶. Варто зауважити, що найуразливішою виявилася система освіти, оскільки фінансувалася за залишковим принципом. Політика «перебудови» потребувала підтримки суспільних мас, зокрема, вчителів – з одного боку, а з іншого – батьків. Адже, щоб «викристалізувати», виховати нове покоління на ідеалах «перебудови», а по-факту й надалі залишити усе як є, необхідно було поширювати відповідну ідеологію саме цим категоріям суспільства. І тут вибудовувалася піраміда: вчитель – учень – батько/мати. Тому розроблялися спеціальні програми та методики спілкування партії з вчителями шкіл та освітніми працівниками, які несли «просвіту» в маси. Вчителю відводилася роль носія і продуцента оновленої ідеології, перебудовчої риторики, створювалися умови для творчого пошуку педагога, новаторства⁷.

Такі тенденції сприяли поступовій «лібералізації» навчально-виховного процесу. Проте, з часом стало зрозуміло, що з курсом на гласність та відкриттям «білих плям» в історії темпи освітньої реформи не відповідають потребам суспільства та запиту часу. Нагальними ставали питання демократизації народної освіти, управління навчально-виховним процесом, удосконалення методів навчання та виховання, підготовки відповідних педагогічних кадрів. Варто зауважити,

¹ Алиева, Г. А. (1984). Об основных направлениях реформы общеобразовательной и профессиональной школы. Доклад на Первой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 12 апреля 1984 г. *Учительская газета*, 13 апреля, 45 (8358).

² *Постанова Про дальшє вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи, 1984* (Центральний Комітет Компартії України і Рада Міністрів Української РСР). *Liga360* <<https://ips.ligazakon.net/document/KP840281>> (2022, листопад, 12).

³ Потапенко, Р. (2021). *Науково-педагогічна інтелігенція української РСР в умовах соціогуманітарних трансформацій*. Корсунь-Шевченківський: Майдаченко І.С., 139.

⁴ Овчинников, А. В. (2014). О реформе советской школы 1984 года. *Пространство и время*, 4(18), 190-194.

⁵ Стельмахович, М. И. (1985). *Народная педагогика*. Київ: Радянська школа, 312.

⁶ Смолій, В. А. (відп. ред.) (2016). *25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави*. Київ: Ніка-Центр, 796.

⁷ Известия ЦК КПСС (1989). *Семинар-совещание идеологических работников в Гродно: итоги и выводы*, 7 (294), 94-97.

що у 1987-1989 рр. органи народної освіти Української РСР у своїй діяльності користувалися такими документами: «Перебудову школи – на рівень сучасних вимог», «Концепція загальної середньої освіти як базової в єдиній системі безперервної освіти», «Статут середньої загальноосвітньої школи», «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (Проект), «Положення про дошкільний заклад», «Тимчасове положення про середню загальноосвітню школу СРСР», «Тимчасове положення про професійно-технічне училище», «Про базисний навчальний план»¹. У зазначених документах ставилося питання про створення системи безперервної освіти, яка охопила б дошкільні заклади, загальноосвітню і професійно-технічну школи, вищі та середні спеціальні навчальні заклади, позашкільні заклади, систему підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів. Особливу роль відведено самоосвіті, удосконаленню патріотичного та інтернаціонального виховання, міжнародних відносин, вивченню української національної культури, але в руслі взаємозбагачення з «братніми народами».

Питання розвитку народної освіти були актуальними, тому активно обговорювалися на V з'їзді вчителів в Україні (травень 1987 р.) та Всесоюзному з'їзді працівників народної освіти (грудень 1988 р.) Згідно рішення Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти передбачалося внесення змін до настанов реформи загальноосвітньої та професійної школи, які було розроблено до початку «перебудови». Тобто, загальна середня освіта мала стати базою для наступної підготовки кадрів кваліфікованих робітників і спеціалістів; передбачалися проведення єдиної державної політики в галузі народної освіти, взаємодія усіх навчальних закладів; демократизація народної освіти; перебудова системи підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів тощо. В той час на V з'їзді обговорювалися питання розробки нових навчально-методичних програм, підручників, опанування електронно-обчислювальною технікою².

Цікаво, що крім загальноприйнятого комплексу освітніх компонентів, завданням радянської народної освіти (принаймні на папері) було: рівність усіх громадян у здобутті освіти, незалежно від національної і расової належності, ставлення до релігії, соціального стану, статі; обов'язковість освіти для всіх дітей; свобода вибору мови навчання; єдність системи народної освіти й наступність усіх типів навчальних закладів; гуманізм та високоморальність. Водночас «перебудова» давала поштовх до демократизації шкільного життя³.

Початок «перебудови» сприяв і структурним змінам у системі управління народною освітою в Українській РСР. Так, Міністерство освіти Української РСР і Державний комітет УРСР з професійно-технічної освіти було об'єднано в один заклад – Міністерство народної освіти Української РСР. Це мало скоротити управлінський апарат й вдосконалити структуру управління. Таким чином, управління народною освітою в УРСР здійснювало: Міністерство народної освіти Української РСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти в Українській РСР та їхні органи на місцях. МНО УРСР керувало усіма навчально-виховними закладами республіки за допомогою обласних, міських та районних відділів народної освіти. Проте, провідною ланкою в системі управління освітою був районний відділ народної освіти, котрий безпосередньо спрямовував і контролював діяльність шкіл. У 1987-1989 рр. МНО УРСР було розроблено ряд документів, спрямованих на реформування школи. Зокрема, впровадження диференційованого навчання, перепідготовку педагогічних кадрів, профорієнтації школярів. Чільне місце відводилося позакласній та позашкільній роботі з учнями шкіл. Було розроблено положення про роботу клубів юних моряків, техніків, авіаторів, натуралістів, фотографів, дизайнерів тощо. Міністерством розроблялися нові навчально-методичні плани, програми, підручники тощо⁴.

Фінансування реформи загальноосвітньої і професійної школи здійснювалося за рахунок державного бюджету, а також на кошти державних, кооперативних, профспілкових, громадських організацій і підприємств та колгоспів. У 1988 р. на освіту та науку з державного бюджету було виділено 6 млрд. 484 млн. крб., що було на 786 млн. крб. більше, ніж у 1986 р. Було завершено

¹ Програмні документи про народну освіту (1990). *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 3-4.

² Там само, 5.

³ Програмні документи про народну освіту (1990). Мета, завдання і принципи радянської народної освіти. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 5-6.

⁴ Програмні документи про народну освіту (1990). Керівництво народною освітою. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 7-8.

підвищення заробітної плати вчителів згідно Основного напрямку реформи загальноосвітньої і професійної школи. Так, заробітна плата вчителів початкових класів зросла на 58%, середніх і старших класів – на 36%. Виплати й пільги на безоплатну освіту й культурно-просвітницьку роботу становили 7 млрд.370 млн. крб. у 1988 р. Із громадських фондів населенню забезпечувалося: підвищення кваліфікації, безкоштовна медична допомога, оплата відпусток, стипендія учням, безкоштовні путівки до санаторіїв, допомога і пенсія працівникам народної освіти. Наприклад, на одного учня в рік в Українській РСР у 1988 р. у загальноосвітній школі витрачалося – 317 крб¹.

Заняття в школах розпочиналося 1 вересня, а закінчувалося 25 травня. Виняток становили перші класи чотирирічної початкової школи, де навчання закінчувалося 19 травня. Навчальний рік складався з 4-х навчальних четвертей, а саме: перша – 1 вересня – 4 листопада, друга – 10 листопада – 29 грудня, третя – 11 січня – 23 березня, четверта – з 2 квітня і до кінця. Випускники загальноосвітніх шкіл отримували атестат про середню освіту. Кращих випускників нагороджували золотими та срібними медалями, а учнів, які виділялися особливими здібностями до окремого предмету – грамотами Міністерства народної освіти УРСР.

У добу «перебудови» в Українській РСР працювали такі типи загальноосвітніх шкіл: середні загальноосвітні школи, школи продовженого дня, школи-інтернати, школи з поглибленим вивченням окремих предметів, вечірні і заочні школи для працюючої молоді, школи для дітей з особливими потребами, санаторно-лісні школи.

Навчально-виховний процес у загальноосвітніх школах УРСР відбувався на основі єдиних навчальних планів і програм, затверджених Міністерством народної освіти Української РСР. У 1989-1990 н. р. загальноосвітні школи почали працювати за перехідними планами, що було першою спробою реалізації нової концепції загальної середньої освіти. У концепції йшлося про гуманізацію й інтеграцію навчальних курсів, зменшення навантаження на школярів, виділення часу на індивідуальні та групові заняття в 1-4 класах та у старших класах на профільне навчання. Так, традиційні предмети «Праця» та «Образотворче мистецтво» було інтегровано в курс «Художня праця», «Музику» і «Фізкультуру» – курсом «Музика і рух», «Ознайомлення з навколишнім світом» і «Природознавство» – курсом «Людина і навколишній світ», курси «Суспільствознавство», «Основи Радянської держави і права», «Етика і психологія сімейного життя» – в предмет «Суспільствознавство».

Школа мала відповідати задоволенню національно-культурних запитів суспільства, формуванню громадянської позиції. Ці процеси держава чітко намагалася контролювати, посилюючи інтернаціональне виховання. У 1989 р. було прийнято «Тимчасове положення про середню загальноосвітню школу СРСР» (орієнтовне), де чітко визначалися функції школи і держави. Держава гарантувала правову, соціальну, політичну, економічну освіту, в той час як школа несла відповідальність за реалізацію прав особистості на освіту. Загальноосвітня школа – це головна ланка системи безперервної освіти. Навчально-виховний процес школа організувала самостійно та на основі Положення могла розробляти свій власний Статут. Також вона була фінансово і юридично самостійною.

Загальноосвітня середня школа мала свою структуру і складалася з трьох ступенів: I ступінь – початкова школа (3-4 роки), II ступінь – основна школа (5 років), III ступінь – середня школа (2-3 роки).

У початковій школі (I ступеня) учні повинні були навчитися читати, писати, рахувати, оволодіти основами особистої гігієни, культури мовлення й поведінки. У кінці 1980-х рр. посилено реалізувалася концепція інтегрованих навчальних курсів, що закладали елементи теоретичного мислення, уявлення про суспільство: «Людина і навколишній світ», «Рідний край», «Музика і рух», «Ритміка», «Художня праця».

У основній школі (II ступеня) закладався фундамент для продовження освіти в середній школі, професійно-технічному училищі, середньому спеціальному навчальному закладі. Випускники основної школи могли розпочати трудову діяльність або продовжити навчання. Заняття в основній школі були загальнообов'язковими. На цьому етапі вводилися предмети на вибір, учнів активно залучали до позакласної роботи.

¹ Програмні документи про народну освіту (1990). Фінансування народної освіти. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 8-9.

У середній школі (III ступеня) завершувалася загальноосвітня підготовка учнів. Все частіше використовувалося диференційоване навчання, коли Радою школи приймалося рішення про введення профільного навчання: фізико-математичного, гуманітарного, сільськогосподарського, художнього тощо. Для глибшої диференціації створювалися класи з поглибленого вивчення окремих предметів.

Починаючи з 6-го класу проводилося 1-2 екзамени, на яких екзаменувалися учні для переведення до наступного класу. Звільнитися від перевідних екзаменів з предметів могли учні, які мали «4» і «5» в річному табелі. Наприклад, у 1989 – 1990 н.р. Міністерство народної освіти УРСР встановило такий порядок проведення випускних екзаменів:

9-й клас:

1. Алгебра (письмово);
2. Рідна мова (диктант чи переказ за вибором учнів);
3. Українська або російська література (усно);
4. Фізика або географія (усно за вибором учня).

11-й клас:

1. Рідна мова (диктант);
2. Українська література (усно);
3. Російська література (усно);
4. Математика (письмово);
5. Фізика, хімія, біологія, історія СРСР і суспільствознавство (усно за вибором учнів).

У школах/класах з мовами національних меншин замість екзамену з української літератури проводився екзамен з польської, угорської чи молдавської літератури відповідно. Шкільне навчання закінчувалося врученням свідоцтва, а за особливі успіхи – свідоцтва з відзнакою¹.

У 1989 р. в Українській РСР було прийнято Закон «Про мови в Українській РСР», державною мовою було проголошено українську мову. Водночас, Закон гарантував право вільного вибору користування в Україні будь-якої іншої національної мови. Російська мова визначалася мовою міжнародного спілкування народів СРСР². Відповідно, у 1990 р. пропонувалося прийняти «Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР». Така ініціатива призводила до збільшення кількості шкіл з україномовним режимом.

Актуальною була й позакласна та позашкільна навчально-виховна робота. Станом на 1989 р. в УРСР працювало 9288 позашкільних закладів: 941 Палац і Будинок піонерів і школярів, 262 станції юних техніків, 135 станцій юних натуралістів, 29 станцій юних туристів, 43 дитячих парки, 2862 літні піонерські табори, 325 дитячих шкіл мистецтва, 3654 дитячі бібліотеки, 783 дитячо-юнацькі спортивні школи, 254 клуби юних технікумів, кімнати школярів тощо³.

Протягом 1987-1989 рр. Міністерством народної освіти республіки було прийняло ряд документів, націлених на вдосконалення позакласної та позашкільної роботи. Зокрема, «Про Всесоюзну піонерську організацію ім. В.І. Леніна», «про аматорське об'єднання-клуб за інтересами», «про дитячий театр-студію», «про табір праці та відпочинку учнів загальноосвітніх шкіл», «про порядок і умови добровільної праці учнів загальноосвітньої і професійної школи у вільний від навчання час», «положення про обласний, міський, районний Будинок піонерів і школярів», «про республіканський огляд роботи Ленінських музеїв, залів, кімнат, присвячених 120-річчю від дня народження В.І. Леніна», «про Клуб юних моряків та річковиків і про судно цього клубу», «про аматорське об'єднання, клуб за інтересами» тощо.

Важливу роль у позакласній та позашкільній роботі відігравали будинки та Палади піонерів і школярів. В умовах «перебудови» та демократизації суспільства увагу почали приділяти проблемам учнівського самоврядування та виховання соціально активної особистості. У даному руслі учнів залучали до управлінської діяльності позашкільного закладу в ігровій манері на кшталт «Генерація ідей у піонерському загоні», «Конструювання діяльності» тощо. Пріоритетним напрямком діяльності

¹ Програмні документи про народну освіту (1990). Середня загальноосвітня школа. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь ХЛІІ міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 15.

² Закон Про мови в Українській РСР, 1989 (Верховна Рада УРСР). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text>>. (2022, листопад, 12).

³ Програмні документи про народну освіту (1990). Позакласна та позашкільна навчально-виховна робота. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь ХЛІІ міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 21.

Палацу піонерів була робота по впровадженню в побут учнів народних традицій, звичаїв, любові до народної пісні, танцю, вишивки.

Гурткова діяльність систематично оновлювалася відповідно до науково-технічного прогресу. Наприклад, гуртки обчислювальної техніки та кібернетики, мультиплікації, електронної іграшки, радіоелектроніки, конструювання малогабаритної техніки, науково-технічної творчості тощо. Нагальними ставали учнівські наукові товариства, театри-студії, політичні-дискусійні клуби, оркестрові та вокально-інструментальні колективи.

Станом на 1988 р. в Українській РСР функціонувало 2737 шкільних музеїв. З яких 2075 – історичних, інші – музеї революційної, бойової та трудової слави. Також функціонувало понад 330 шкільних Ленінських музеїв. Створювалися музеї Хліба, Миру, Матері з метою виховання поваги до хліба, матері, патріотичного виховання. Водночас, помітне місце відводилося музеям краєзнавства, музеям села та етнографії. Примітним було те, що шкільні музеї широко використовувалися в навчально-виховній роботі вчителями. Як наслідок, учнівські колективи створювали літописи сіл, шкіл, дізнавалися імена загиблих у Другій Світовій війні з рідного краю тощо¹.

Висновок. У добу «перебудови» чільне місце посідала реформа загальноосвітньої і професійної школи. Проте, з часом стало зрозуміло, що запропонована реформа не відповідала запиту часу. Особливо в частині демократизації системи народної освіти, методів навчання та виховання, управління навчально-виховним процесом. У зв'язку з цим в УРСР посилено шукалися шляхи розв'язання проблем щодо практичного втілення положень реформ, перебудови профільних ланок системи управління освітою в республіці та подолання формального підходу до навчання та виховання.

References:

1. Alieva, G. A. (1984). Ob osnovnikh napravleniyakh reformy obshcheobrazovatelnoy i professionalnoy shkoly. Doklad na Pervoy sessii Verkhovnogo Soveta SSSR odinnadsatogo sozyva 12 aprelya 1984 g. [On the main directions of the reform of the general education and vocational school. Report at the First session of the Supreme Soviet of the USSR of the eleventh convocation 1984, April, 12]. *Uchitelskaya gazeta* [Teacher's newspaper], April 13, 45 (8358). [in Russian].
2. Izvestiya TSK KPSS [News of the Central Committee of the CPSU] (1989). *Seminar-soveshchaniye ideologicheskikh rabotnikov v Grodno: itogi i vyvodi* [Seminar-conference of ideological workers in Grodno: results and conclusions], 7 (294), 94-97. [in Russian].
3. Ovchinnikov, A. V. (2014). O reforme sovetskoy shkoly 1984 goda [On the reform of the Soviet school in 1984]. *Prostranstvo i vremya* [Space and time], 4(18), 190-194. [in Russian].
4. *Postanova Pro dalshe vdoskonalennya zahalnoyi serednoyi osvity molodi i polipshennya umov roboty zahalnoosvitnoyi shkoly, 1984* (Tsentralnyy Komitet Kompartiyi Ukrayiny i Rada Ministriv Ukrayinskoyi RSR) [Resolution On further improvement of general secondary education of youth and improvement of working conditions of comprehensive schools, 1984 (Central Committee of the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR)]. *Liga360* <<https://ips.ligazakon.net/document/KP840281>> (2022, November, 12). [in Ukrainian].
5. Potapenko, R. (2021). *Naukovo-pedahohichna intelihentsiya ukrayinskoyi RSR v umovakh sotsiohumanitarnykh transformatsiy* [The scientific and pedagogical intelligentsia of the Ukrainian SSR in the conditions of socio-humanitarian transformations]. Korsun-Shevchenkivskiy: Maidachenko I.S. [in Ukrainian].
6. Prohramni dokumenty pro narodnu osvitu [Program documents on public education] (1990). Kerivnytstvo narodnoyu osvitoyu [Management of public education. Development of public education in the Ukrainian SSR in 1987-1989]. *Rozvytok narodnoyi osvity v Ukrayinskiy RSR u 1987-1989 rokakh. Dopovid XLII mizhnarodniy konferentsiyi z pytan osvity* [Report to the XLII International Conference on Education]. Geneva, 7-8. [in Ukrainian].
7. Prohramni dokumenty pro narodnu osvitu [Program documents on public education] (1990). Meta, zavdannya i pryntsyru radyanskoyi narodnoyi osvity [The purpose, tasks and principles of Soviet public education]. *Rozvytok narodnoyi osvity v Ukrayinskiy RSR u 1987-1989 rokakh. Dopovid XLII mizhnarodniy konferentsiyi z pytan osvity* [Report to the XLII International Conference on Education]. Geneva, 5-6. [in Ukrainian].
8. Prohramni dokumenty pro narodnu osvitu [Program documents on public education] (1990). Pozaklasna ta pozashkilna navchalno-vykhovna robota [Extracurricular and extracurricular educational work]. *Rozvytok*

¹ Програмні документи про народну освіту (1990). Позакласна та позашкільна навчально-виховна робота. *Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1987-1989 роках. Доповідь XLII міжнародній конференції з питань освіти*. Женева, 22-23.

- narodnoyi osvity v Ukrayinskiy RSR u 1987-1989 rokakh. Dopovid XLII mizhnarodniy konferentsiyi z pytan osvity* [Report to the XLII International Conference on Education]. Geneva, 21. [in Ukrainian].
9. Prohramni dokumenty pro narodnu osvitu [Program documents on public education] (1990). *Rozvytok narodnoyi osvity v Ukrayinskiy RSR u 1987-1989 rokakh. Dopovid XLII mizhnarodniy konferentsiyi z pytan osvity* [Report to the XLII International Conference on Education]. Geneva, 3-4. [in Ukrainian].
 10. Prohramni dokumenty pro narodnu osvitu [Program documents on public education] (1990). *Serednya zahalnoosvitnya shkola* [Secondary School]. *Rozvytok narodnoyi osvity v Ukrayinskiy RSR u 1987-1989 rokakh. Dopovid XLII mizhnarodniy konferentsiyi z pytan osvity* [Report to the XLII International Conference on Education]. Geneva, 15. [in Ukrainian].
 11. Prohramni dokumenty pro narodnu osvitu [Program documents on public education] (1990). *Finansuvannya narodnoyi osvity* [Financing of public education]. *Rozvytok narodnoyi osvity v Ukrayinskiy RSR u 1987-1989 rokakh. Dopovid XLII mizhnarodniy konferentsiyi z pytan osvity* [Report to the XLII International Conference on Education]. Geneva, 8-9. [in Ukrainian].
 12. Smoliy, V. A. (ed.) (2016). *25 rokiv nezalezhnosti: narysy istoriyi tvorennya natsiyi ta derzhavy* [25 years of independence: essays on the history of the creation of the nation and the state]. Kyiv: Nika Center. [in Ukrainian].
 13. Stelmakhovich, M. I. (1985). *Narodnaya pedahohyka* [Folk pedagogy]. Kyiv: Soviet School. [in Russian].
 14. *Zakon Pro movy v Ukrayinskiy RSR, 1989* (Verkhovna Rada URSS) [Law About Languages in the Ukrainian SSR, 1989 (Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11#Text>>. (2022, November, 12). [in Ukrainian].